

GERUNDIUM ÉS TRANSLATIVUS A DÉLI-SZAMOJÉDBAN

HAJDÚ PÉTER

A nyelvi univerzálék kutatóinak feltűnt az a szinte megdöbbentő konvergencia, amely a legkülönbözőbb nyelvek névszóragozási — különösen dativusi — partikulái (ragjai, prepozíciói, postpozíciói) és igenévi jelölői között tapasztalható. STAROSTA az angol *to* (pl. *I gave the book to John — I wanted to leave*) és héber *le* (pl. *lexeder „szobába” — ledaber „beszélni”*) esetén kívül ausztrál nyelvekből és a japánból említ példákat (STAROSTA 1972). MORAVCSIK EDIT megtoldja e példák számát a német *zu*-val (*zu Hause — zu tun*), a magyar *-ni*-vel (*Jánosni — ahudni*) és a szuahéli *ku-/kw-* prefixummal (loc: *kwangu „hozzám”, kuzimu „holtaknál” — inf:kwenda „menni”, kuimba „énekelni”). Majd felteszi a kérdést: „Do you know of other languages where a marker marks a nominal case and is also a complementizer?” (MORAVCSIK 1972. 152).*

E kérdésre egy rövid bibliográfiai utalással lehet válaszolni, ahol hasonló esetek tárgyaltnak: MÉSZÖLY 1942. 19—20, 59—65, 99—104; AALTO 1953. 9, 11—13, 21—27, 106; HAJDÚ 1961. 119—131 és 1963. 269—271; NYÍRI 1968. 359—366 és 1970. 63—65.

Az alábbiakban újabb adalékokat kívánok említeni a fenti jelenséghez. A szölkup *-wlä* lativus-translativus rag és a *-lä* gerundiumi végződés összefüggésére s ezek kamassz párhuzamaira szeretnék utalni.

A *-wlä* lativus-translativus rag a szölkupban területileg korlátozott használatú az általánosabb elterjedésű Gen+*-qo* translativushoz képest. Egy új szamojédológiai monográfia nekem tulajdonítja a szölkup *-wlä* translativus rag számbavételét (KÜNNAP 1971. 88, 100), holott a tőlem idézett utalás (HAJDÚ 1968a. 76—77) e ragra voltaképpen régebbi forrásokon alapul (PROKOFJEV 1935. 7). Prokofjev említi ui., hogy a *-wlä* a Ket menti nyelvjárásban használatos (az ő példája: *kana-wlä* „kutyává”), de megvan a megfelelő végződés a kazanyi missziós társaság múlt századi kiadványaiban is (Obi nyelvjárás).

Ha az újabb szölkup szövegekzléseket is figyelembe vesszük, akkor megállapítható, hogy a *-wlä* translativus rag a középső és déli szölkup nyelvjárásokból, pontosabban az obi és a keti nyelvjárássterületről ismert. Allomorfbjai: *-wle, -wule, -yle, -gle, -ugle, -uwle, -ule, lle, -le*.

Hadd lássunk egy-két példát e rag használatára. Ket folyó menti nyelvjárás: *to-wle äsumba* „tóvá válik” (Kuz'mina 1967. 268); *man pü löžyle kandētang* „vasbálvánnyá változtam” (Dufzon 1966. 140). Ob-vidéki nyelvjárás: *qüle* [*<: qup*] *kanak ežimba* „a kutyá emberré változott” (KUZ'MINA 1968. 267), *kanak ažiimba logalle* „a kutyá rókává változott” (KUZ'MINA 1968. 273), stb. (további példákat lásd: Hajdú 1973).

A *-wlä* rag bázisa minden bizonnyal ^s-/V volt (erre mutat többek között a *-le*, *-lle* allomorf) és ez azonos egyrészt a szölkup *-lä*, *-llä* határozószói végződés (tämä-lä „hinauf”, tōä-llä „dahin”), másrészt a kamassz *-lə* translativusi és adverbialis morfémaival (*bulan-lə* „zum Elch”; *bukle* „ganz”, *ambile* „weshalb”, I. Hajdú 1961. 128). Igaz, KÜNNAP ez utóbbi elemeket elkülöníti ragunktól (KÜNNAP 1971. 77, 87, 97, 101, 117, 146—7), de eljárása természetellenes, és pusztán az indokolja, hogy ő a *-wlä* végződésnek egy másfajta magyarázatát vallja. Joki egyetemi előadásaira hivatkozva valószínűnek tartja ui., hogy a *-wlä* translativus rag összefügg a *pülä*, ill. *mülä* partikulákkal (KÜNNAP 1971. 149). Ez a nézet azon alapul, hogy mindkét partikula előfordul participiális-gerundiális szerkezetekben: Taz *matť šerlä pülä* „nachdem er in das Zelt gegangen war”, ill. *čurjlä mülä* „weinend”. KÜNNAP, ill. JOKI általa ismertetett véleménye szerint e partikulák agglutinálódása révén jött volna létre az efféle gerundium is: *awle-wle* „gegessen”.

JOKI és KÜNNAP a *pülä* partikulát a *pü-* „überfahren” ige gerundiumának tartja (i. h.), én azonban inkább a „Hinterteil” jelentésű *pü* szó *-lä* lativus raggal ellátott alakjának gondolom. Ez a „Hinterteil” jelentésű névszó egy egész adverbium-család bázisa: *pü-nä* „nach”, *pü-i*, *pü-n* „später, nach”, *pü-lä* „nachher, später” (ERDÉLYI 1969. 195). Vö. még: Taz *il-lä*, Ket *ilj-le* „hinunter, nach unten”, Ket *natedi-le* „dahin”, *tegaj-le*, *tega-le* „dir”, *točäda-le* „dorthin”. A *pülä* határozószó névutóként értelmezhető a fenti mondatban: *matť šerlä pülä* = „a sátorba bejövö, (az)után → a sátorba bejövés után”, ahol a *šerlä* gerundium voltaképpen magát a cselekvést fejezi ki (nomen actions). Az infinitivusok és gerundiumok nomen actions értékű használata a szamojédban nem ritkaság. Hasonlóképpen a *qülä* gerundium („gestorben”) értelmezhető így is „das Sterben, der Tod” ebben a kifejezésben: *qülä pülä* = „gestorben, danach → nach dem Tode” (vö. HAJDÚ 1968b. 142; PROKOFJEV 1931. 446).

A tazi *čurjlä mülä* „weinend” kifejezés *mülä* partikulája szintén adverbialis-postpozicionális értékű elem lehet „mit, samt, zusammen, zugleich, gleichzeitig” jelentésben. Ez a következő összetevőkből áll: alapja a nagy morfológiai terheltségű és grammatikailag is sokoldalúan használt *mj* „Ding; etwas” morféma (PROKOFJEV 1935. 79; HAJDÚ 1969. 62; ERDÉLYI 1969. 139), s ehhez járul a *-lä* lativusi morféma modális-adverbialis funkcióban, akárcsak e példákban: Taz *qošikolä* „schlecht” (PROKOFJEV 1931. 446), *o-lä* „nur, bloss”, Ket *nüj-le* „süss” (KUZ'MINA 1967. 323, 326), *okj-le* „immer, in einem fort” (DUL'ZON 1966. 14). A tazi *čurjlä mülä* értelme tehát = „weinend, gleichzeitig → mit Weinen”. Ugyanígy: *antj ep ukkjr čeli melčikap qulallä mülä* „egy nap alatt készítettem csónakot kivájással együtt (= s raspjalivaniem vmeste)” (PROKOFJEV 1935. 99).

KÜNNAP azonban az imént tárgyalt két partikulán kívül egy *bele* alakú morfémaival is kapcsolatba hozza a *-wlä* translativust ezzel az érveléssel: „Joki vermutet, dass Castrén's Element *bele* bei Prokofjev das Wort *mülä* vertritt...” (KÜNNAP 1971. 149).

Példája a *bele* használatára: Ket *tädakula bele*. E gerundium láttán a külön írt *bele* szegmentumot hajlandó az ember önálló szónak tekinteni. Félő azonban, hogy a különírás ez esetben félrevezető. Voltaképpen az ún. Gerundium Präteriti áll előttünk ebben az alakzatban, amelynek a *-bele* végződését Castrén általában egybe írja az igetővel, s ezzel is jelzi, hogy valamiféle képzett alakkal van dolgunk. Pl. Ket GerPräs *tädele* — GerPrät *tädelebele*; GerPräs *tädembele* — GerPrät *tädembelebele* (CASTRÉN—LEHTISALO 1960. 206, 208); Narym GerPräs *cadale* — GerPrät *cadalebele* (uo. 197—8); Csulym GerPräs *tätle* — GerPrät *tätlebele* (uo. 214). CASTRÉN kézirati hagyatékából, de nyelvtanából is (CASTRÉN 1854. 372) kiderül, hogy

ő megkülönböztette a *-le* végű gerundium (GerPräs) mellett a múlt idejű gerundiumot (GerPrät), amelynek jelölőjéül a *-le* + *-bele* morfémakapcsolatot említi. Megjegyzendő, hogy a két gerundium megkülönböztetése (a präs-prät szembenállásában) nem teljesen világos. Sok esetben nincsen semmiféle temporális-aspektuális különbség a kétféle gerundiumi alak között. Ehhez jön még, hogy a *-le* és a *-lebele*, *-leble* végződésű gerundiumokat a régi és az új források is elég összevissza fordítgatják hol az orosz GerPräs-szel, hol az orosz GerPrät-vel: *oralleble* „derža”, *mittleble* „podchodja” (GRIGOROVSKIJ 1879. 33, 35) — de: *tuleble* „prišedši”, *ileble* „vzjavši” (uo. 37, 41); továbbá: *goldile* „uvidev” — de *goldilewle* ugyancsak „uvidev” (KUZ'MINA 1967. 283, 280); *ürle* „vplav” — de: *pissele* „zasmejävšis” (uo. 278—286); *mittilewle* „pridja”, *wössalewle* „vstav” és egyben: „podnjävšis” (DUL'ZON 1966. 118, 120.)

Kamassz tapasztalataink kísértetiesen hasonlóak. Itt az 1. Gerundium képzője *-LA*?, a 2. Gerundiumot pedig a *-bi* (participium) képző + a Dativus-Locativus ragja alkotja. JOKI ehhez még hozzáteszi: „Nach Castrén ist diese Form [ti. a. 2. Ger-HP] das Gerundium der vergangenen Zeit — und hier ist ja dasselbe Element *bi* wie im Präteritum vorhanden —, aber sowohl nach Donners grammatikalischen Aufzeichnungen als auch nach den Sprachproben zu urteilen, ist diese Auffassung Castréns nicht stichhaltig. Dieses Gerundium bezeichnet nämlich eine Handlung, die gleichzeitig mit der des Hauptverbs (des Prädikats) stattfindet” (DONNER—JOKI 1944. 176).

Számunkra rendkívül figyelemreméltó a kamassz II. Gerundium felépítése: igező + PSam ^x-pV participiumképző + Cx (Dat-Lok), vö. DONNER—JOKI 1944. 179 és Lehtisalo 1936. 256. Emlékeztetek arra is, hogy az északi szamojéd nyelvek feltételes gerundiumának szerkezete is hasonló: ugyanezen participiumképző és egy lokális esetrag kapcsolata. Ebben a nyelvi háttérben posztulálnunk kell, hogy a szölkup II. Gerundium is ugyanilyen felépítésű volt, és eredetileg a ^x-pV participium képzőből (=szölk. *-PE*) és egy adverbialis végződésből (legvalószínűbben a *-LE* lativusi végződésből) állott (→ *-PELE*). Ez az eredetileg tiszta állapot azonban megzavarodott. Mégpedig nyilván azért, mert a szölkupban a *-PE* participiumon kívül sok egyéb azonos végződésű igező is van: a narratív präteritumok, a duratív-continuativ igeék *-MPI*/*-PI* végződésére utalok. A végzéseknek ez az egyalakúsága alak- és funkcionális zavarokra vezetett. CASTRÉN pl. a csulymi *tjaačembele* alakot GerPrät-nak tartja, nohabár ez a *tjaačembu-* duratív igezőből a GerPräs *-LE* morfémájával van képezve (CASTRÉN—LEHTISALO 1960. 215). Másutt észrevette, hogy a *-le* és *-bele* végű gerundiumok azonos értékűek lehetnek, pl. *kuumbele* = *kuulä* „tot”, az előbbi <: *kuumba-*, az utóbbi <: a *kuu-* tőből (uo. 251). Az efféle egybeeséseket elkerülendő a II. Gerundium végződése reduplikálódott: Ket *tjaadembelebele* (i. h.). Persze ez nem igazi reduplikáció, pusztán álreduplikáció, hiszen az idézett alak grammatikai analízise azt mutatja, hogy egy *-mbe* képzős igezőhöz járul a *-le* (Ger I) + a *-bele* (Ger II) képző. Ilyen módon alakult ki a II Gerundium új *-LEPELE* végződése (allomorfjai: *-lebele*, *-leble*, *-lewle*, *-läwlä* stb.).

A gerundiumi *-LE* = modális-lativusi *-LE* egyenlőség (azonosság) folytán azután az új II. Gerundium egyik gyakori allomorfjának zárómorfémája a *-wlä*, *-wle* behatolt a lativusi-translativusi funkciójú *-LÄ* allomorfjai közé is, sőt rövidesen a többi allomorf rovására nyert teret, úgy hogy ma már a keti nyelvjárásban a translativusi rag alapalternánsának a *-WLÄ* tekinthető.

A *-wlä* translativusi rag tehát a reduplikált II. Gerundium zárómorfémájának

adaptációja révén keletkezett. A *-wle* szegmentum translativus ragként való önállósulása további következményekkel járt. Ti. ekképp kialakult egy $-LE^1$: $-LE^2 = x$: $-WLE^2$ aránypár, amelynek az *x* tagjába behelyettesítődött a $-WLE^1$ mint az I. Gerundium végződése (*ile-wle* „felemelve” stb.).

A reduplikáció és pseudoreduplikáció egyébként a szölkupban aránylag gyakori morfológiai jelenség (HAJDÚ 1969. 62—63).

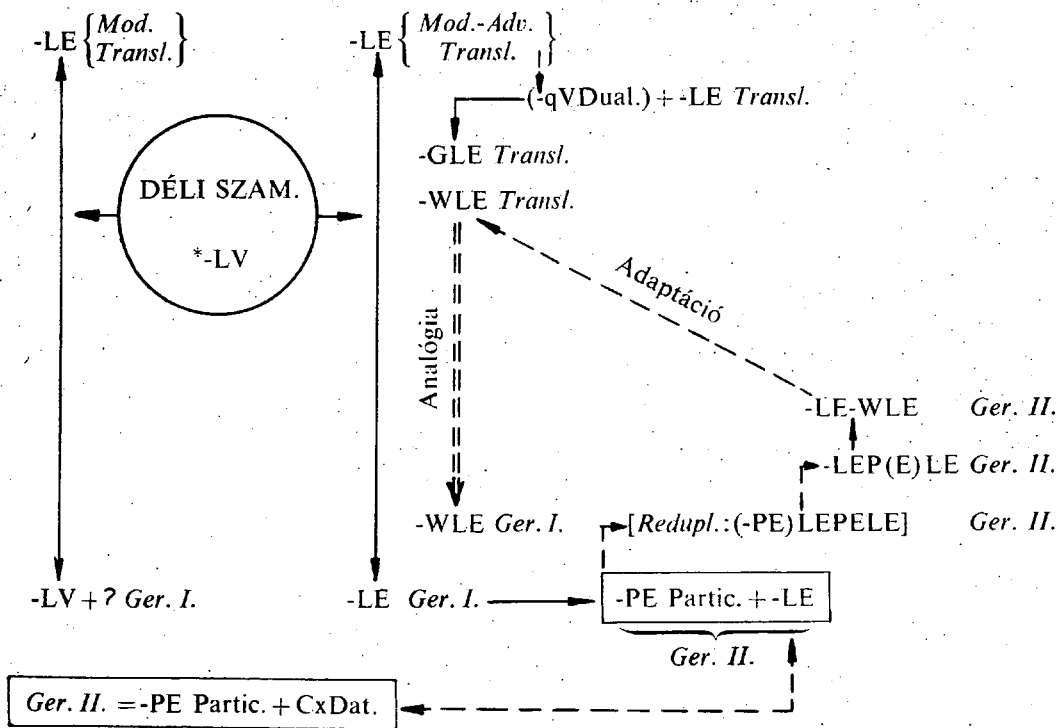
A translativus *-wlä* ragjának olyan allomorfjai is vannak, ahol a likvida előtt *-Q* (*-g*, *-y*) jelentkezik. Ez talán a duális elhomályosult *-qV* jelének nyoma, s ekképp a *-gle* translativusi alternáns olyan mondatokban keletkezett, ahol a translativus két élőlényre vagy tárgyra vonatkozott: *kettjt na sđd sđr i tabla ku-g-le mevgag* „ráüt a két tehénre és azok (Plur) emberekké (Duális) változnak (Duális)” (GRIGOROVSKIJ 1879. 29). A duális vonatkozás feledésbe menvén más helyzetekben is használni kezdték a *-gle* alternánst, amely ekként a *-wlä* allomorfjaként értékelhető már.

Amiként tehát a *-lä* gerundiumi és *-lä* modális-adverbiális végződés lényegileg összetartozik, ugyanúgy ide vonható a *-wlä* translativusi rag is, amelynek keletkezésében a gerundiális formák sokoldalú vizsgálatát nem nélkülözhetjük.

A tárgyalat folyamatokat és összefüggéseket a mellékelt táblázattal próbáljuk szemléltetni.

KAMASSZ

SZÖLKUP

IRODALOM

- AALTO 1953 = AALTO P., Studien zur Geschichte des Infinitivs in Griechischen. *Annales Academiae Scient. Fennicae Ser B Tom 80/2*.
- CASTRÉN 1854 = CASTRÉN M. A., *Grammatik der samojedischen Sprachen*. St. Petersburg.
- CASTRÉN—LEHTISALO 1960 = CASTRÉN M. A.—LEHTISALO T. V., *Samojedische Sprachmaterialien*. = *Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzüge der Grammatik*. Bearb. und hrsg. von A. J. JOKI. Helsinki.
- DONNER—JOKI 1944 = DUL'ZON A. P., *Ketskie skazki*. Tomszk.
- DUL'ZON 1966 = ERDÉLYI I., *Selkupisches Wörterverzeichnis*. Budapest.
- ERDÉLYI 1969 = GRIGOROVSKIJ N. P., *Azbuka sjussogoj gulani*. Kazany.
- GRIGOROVSKIJ 1879 = HAJDÚ P., Lativus és infinitivus kapcsolata a szamojédban. *In memoriam G. Mészöly*. Szeged.
- HAJDÚ 1961 = HAJDÚ P., Lativ und Infinitiv im Samojedischen. *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Budapest.
- HAJDÚ 1963 = HAJDÚ P., *The Samoyed Peoples and Languages*. 2nd ed. Bloomington.
- HAJDÚ 1968a = HAJDÚ P., *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest.
- HAJDÚ 1968b = HAJDÚ P., A szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései. *Nyelvtudományi Közelmények* 71. Budapest.
- HAJDÚ 1969 = HAJDÚ P., Das sölkupische Translativsuffix *-wlä*. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 40. Helsinki.
- HAJDÚ 1973 = KUZ'MINA A. I., Dialektologičeskie materialy po sel'kupskomu jazyku. *Issledovanija po jazyku i fol'kloru*, vyp. 2. Novoszibirszk.
- KUZ'MINA 1967 = KUZ'MINA A. I.; Bezlíčnoe sklonenie imen suščestvitel'nych v sel'kupskom jazyke. *Voprosy jazyka i literatury*, vyp. 2. cast' 1. Novoszibirszk.
- KUZ'MINA 1968 = LEHTISALO T. V., *Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe*. Helsinki. (MSFOU 72).
- LEHTISALO 1936 = MÉSZÖLY G., *Nyelvtörténeti fejttetések a Halotti Beszéd alapján*. Szeged.
- MÉSZÖLY 1942 = MORAVCSIK EDITH A., On case markers and complementizers. *Working Papers on Language Universals* 8. Stanford.
- MORAVCSIK 1972 = NYÍRI A., Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes *-t/-tt*. *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Helsinki.
- NYÍRI 1968 = NYÍRI A., Über ein finnisch-ugrisches Lokalkasussuffix *-m*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 14. Szeged.
- NYÍRI 1970 = PROKOFJEV G. N., Materialien zur Erforschung der ostjak-samojedischen Sprache. *Ungarische Jahrbücher* 11. Berlin.
- PROKOFJEV 1931 = PROKOFJEV G. N., *Sel'kupskaja (ostjako-samoedskaja) grammatika*. Leningrad.
- PROKOFJEV 1935 = STAROSTA S., The faces of case. *Working Papers in Linguistics* 4. 1. Hawaii.
- STAROSTA 1972

GERUND AND TRANSLATIVE MARKERS IN SOUTHERN SAMOYED

by

P. HAJDÚ

The author cites examples to prove that a translatable suffix *-wlā* is used in some Selkup dialects (in the middle course of the river Ob and along the river Ket), which has a number of allomorphs as well. The basis of this translatable suffix is a morpheme of the value of an adverbial lative (e.g. Selk. *tāmā-lā* "onto it"), which as a translatable suffix also occurs in Kamassian (e. g. Kam. *bulan-lā* "into elk"). The same morpheme *-lā* is found in Selkup (and Kamassian) as the complementizer of gerund, and the *w* seen in the translatable marker *-wlā* is also to be found in certain gerundial formations where *-w-* has a predecessor either in the non-finite, participial suffix *-PE* and/or in the durative-continuative verbal suffix *-PE*. The author claims it to have taken place that the more original *-lā* ending of the translatable was changed for the suffix *-wlā* formed in the gerund. The explanation for the translatable ending *-wlā* is thus inseparable from the examination of gerunds and is a novel contribution to the phenomenon, which has been observed in several languages, that there may be a close, even materially manifested, correspondence between case markers and non-finite verb-complementizers (infinitival, gerundial suffixes).